

ЛІБЕРАЛІЗМ І ЙОГО ПРОТИРІЧЧЯ

Інші книжки Френсіса Фукуями українською

Ідентичність

Потреба в гідності й політика скривдженості

Політичний порядок і політичний занепад

Від промислової революції до глобалізації демократії

Витоки політичного порядку

Від прадавніх часів до Французької революції

FRANCIS FUKUYAMA

**LIBERALISM AND ITS
DISCONTENTS**

PROFILE BOOKS · LONDON · 2022

ФРЕНСІС ФУКУЯМА

ЛІБЕРАЛІЗМ І ЙОГО ПРОТИРІЧЧЯ

*Переклала з англійської
Катерина Дуса*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2023

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	7
1 Що таке класичний лібералізм?	13
2 Від лібералізму до неолібералізму	28
3 Егоїстичний індивід	38
4 Суверенне «я»	51
5 Лібералізм обертається проти себе	65
6 Критика раціональності	81
7 ТЕХНОЛОГІЯ, ПРИВАТНІСТЬ І СВОБОДА СЛОВА	93
8 Чи існують альтернативи?	107
9 НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ	119
10 ПРИНЦИПИ ЛІБЕРАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА	129
<i>Бібліографія</i>	141
<i>Примітки</i>	146

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка має на меті захист класичного лібералізму, або, якщо цей термін надто насичений певними історичними конотаціями, то на захист того, що Дейдра Макклоскі назвала «гуманним лібералізмом»¹. На мою думку, сьогодні лібералізм у всьому світі перебуває під серйозною загрозою; хоча колись його сприймали за належне, його цінність треба ще раз чітко артикулювати й відзначити.

Під «лібералізмом» я маю на увазі доктрину, яка вперше виникла в другій половині XVII століття, виступала за обмеження повноважень держави за допомогою законів і, в кінцевому підсумку, конституцій, створюючи інститути, що захищали права людей, які жили під їхньою юрисдикцією. Говорячи про лібералізм, я не маю на увазі його в тому сенсі, у якому це слово використовують у сучасних Сполучених Штатах — як ярлик для лівоцентристської політики: як ми побачимо, цей набір ідей дещо розходиться з класичним лібералізмом. Також не маю на увазі того, що в США називають лібертаріанством, яке є специфічною доктриною, основою на ворожому ставленні до держави як такої. Не вживаю я термін «ліберальний» і в тому сенсі, у якому європейці позначають ним правочентристські партії, що скептично ставляться до соціалізму. Класичний лібералізм — це велика парасолька, яка охоплює низку політичних поглядів, які, однак, спільно визнають фундаментальну важливість рівних прав особи, закону та свободи.

Очевидно, що останніми роками лібералізм здав позиції. Згідно з даними Freedom House, упродовж трьох з половиною десятиліть, від 1974 року до початку 2000-х, політичні права

й громадянські свободи у світі зміцнювалися, але ось уже п'ятнадцять років поспіль, аж до 2021-го, вони занепадають у процесі, який назвали демократичною рецесією або навіть депре-сією².

У сталих ліберальних демократіях саме ліберальні інститути зазнали безпосередніх атак. Такі лідери держав, як Віктор Орбан в Угорщині, Ярослав Качинський у Польщі, Жаїр Болсонару в Бразилії, Реджеп Тайїп Ердоган у Туреччині й Дональд Трамп у США були обрані на законних підставах і скористалися своїми виборчими мандатами, передусім щоб атакувати ліберальні інститути, серед іншого — суди й систему правосуддя, позапартійний державний чиновницький апарат, незалежні ЗМІ та інші органи, що обмежують виконавчу владу завдяки системі стримувань і противаг. Орбан доволі успішно заповнив суди своїми прибічниками й поставив значну частину угорських ЗМІ під контроль власних союзників. Зусилля Трампа з послаблення інститутів, як-от Міністерства юстиції, розвідувальної спільноти, судів і провідних ЗМІ, виявилися менш успішними, але наміри його багато в чому були такими самими.

Останніми роками лібералізму кинули виклик не лише праві популісти, а й оновлені прогресивні ліві. Критика із цього боку виросла зі звинувачень (по суті справедливих) у тому, що ліберальні суспільства не відповідають власним ідеалам рівного ставлення до всіх груп. Із часом ця критика поширилася на самі основоположні принципи лібералізму, як-от постулювання прав окремих осіб, а не груп, вихідне положення про загальну рівність людей, на якому були основані конституції та ліберальні права, і цінність свободи слова й наукового раціоналізму як методів досягнення істини. На практиці це призвело до нетерпимості щодо поглядів, які не збігалися з новою прогресивною ортодоксією, і до використання різних форм соціальної та державної влади для впровадження цієї ортодоксії. Голоси незгодних витіснено із впливових позицій, а відповідні книжки фактично заборонено, і часто це робила не держава, а впливові організації, які контролюють масове розповсюдження такої літератури.

Я сказав би, що праві популісти й ліві прогресисти невдоволені сучасним лібералізмом не через фундаментальну слабкість цієї доктрини. Вони радше нарікають на те, як він змінився за останні кілька поколінь. З кінця 1970-х економічний лібералізм перетворився на те, що тепер називають неолібералізмом: він повів економіку в бік величезного зростання нерівності й призвів до катастрофічних фінансових криз, які в багатьох країнах світу значно більше зашкодили простим людям, ніж багатим елітам. Саме ця нерівність лежить в основі аргументів прогресистів проти лібералізму й капіталістичної системи, з якою його пов'язують. Інституційні принципи лібералізму захищають права всіх людей, включно з наявними елітами, які не бажають відмовлятися від багатств і влади, а тому стоять на заваді поступу до соціальної справедливості для відкинутих груп. Лібералізм був ідеологічною основою ринкової економіки, а отже, багато хто пов'яже його з нерівністю, яку породив капіталізм. Багато нетерплячих молодих активістів покоління Z в Америці та Європі вважають лібералізм застарілою позицією бекі-бумерів, «системою», нездатною реформувати себе.

Водночас розуміння особистої автономії нестримно розширювалося, і зрештою її стали вважати цінністю, що перевершує всі інші уявлення про хороше життя, включно з тими, які висували представники традиційних релігій і культури. Консерватори вважали це загрозою своїм найзаповітнішим переконанням і відчували, що основна частина суспільства активно їх дискримінує. Їм здавалося, що еліти вдавались до низки недемократичних засобів (контролю над центральними ЗМІ, університетами, судами і виконавчою владою) для просування свого порядку денного. Той факт, що в цей період консерватори перемагали на численних виборах у США і Європі, здається, не мав жодного значення для напливу культурних змін.

Це невдоволення тим, як за останні десятиліття змінився лібералізм, призвело до вимог і правих, і лівих, щоб цю доктрину повністю замінила якась інша. Праві намагалися маніпулювати виборчою системою США для гарантії, що консерватори

залишаться при владі, хай би яким був вибір народу; інші у відповідь на побачені загрози гралися з використанням насильства й авторитарної влади. Ліві вимагають масового перерозподілу багатства та влади, а також визнання груп, а не окремих осіб, на основі фіксованих характеристик, як-от раса і стать, а також політичного курсу, спрямованого на зрівняння результатів для цих груп. Оскільки нічого із цього, найпевніше, не відбудеться на основі широкого суспільного консенсусу, прогресисти згодні й надалі використовувати суди, виконавчі органи та їхні значні соціальні й культурні впливи, щоб просувати цей порядок денний.

Такі загрози для лібералізму не є симетричними. Та, що виходить від правих, — нагальніша й політична, а від лівих — здебільшого культурна, тому діє повільніше. І одними, і другими керує невдоволення лібералізмом, яке пов'язане не із сутністю доктрини, а радше зі способом, у який деякі тверезі ліберальні ідеї інтерпретують і доводять до крайності. Відповідь на це невдоволення полягає не у відмові від лібералізму як такого, а в його пом'якшенні.

Ось план цієї книжки. У розділі 1 подано визначення лібералізму й висунуто три його основні історичні обґрунтування. У розділах 2 і 3 показано, як економічний лібералізм перетворився на екстремальнішу форму «неолібералізму», викликав сильний опір і невдоволення самим капіталізмом. У розділах 4 і 5 розглядаємо, як звели в абсолют основний ліберальний принцип особистої автономії та як він перетворився на критику індивідуалізму й універсалізму, на які спирався лібералізм. Розділ 6 присвячений критиці сучасних природничих наук, яку вперше висунули ліві прогресисти, але яка швидко поширилася на правих популістів, а розділ 7 розповідає, як сучасні технології кинули виклик ліберальному принципів свободи слова. Розділ 8 запитує, чи мають праві або ліві життєздатні альтернативи лібералізму; розділ 9 розглядає виклик лібералізму, пов'язаний з потребою національної ідентичності; розділ 10 викладає загальні принципи, необхідні для відновлення віри в класичний лібералізм.

Цю книжку не задумано як історію ліберальної думки. Є десятки впливових авторів, які зробили внесок у ліберальну традицію, і критиків лібералізму за ці роки було десь стільки само³. Написано сотні, якщо не тисячі книжок, які пояснюють відповідний внесок цих авторів. Я ж хочу зосередитися на тому, що вважаю ключовими ідеями, які лежать в основі сучасного лібералізму, а також на деяких серйозних слабких місцях ліберальної теорії.

Я пишу цю книжку в період, коли лібералізм зіткнувся з численною критикою та викликами і багатьом видається старою ідеологією, яка себе вичерпала й не може відповісти на сучасні виклики. Це далеко не перша критика. Щойно лібералізм після Французької революції став живою ідеологією, його почали критикувати романтики, які вважали, що він ґрунтується на корисливому й безплідному світогляді. Відтак на нього напали націоналісти, які на час Першої світової війни захопили ідеологічне поле, і опозиційні до них комуністи. За межами Європи ліберальні доктрини пустили коріння в деяких суспільствах, як-от в Індії, але їм швидко протистали націоналістичний, марксистський і релігійні рухи.

Однак лібералізм встояв перед цими викликами й на кінець ХХ століття став панівним організаційним принципом більшої частини світової політики. Його стійкість відображає той факт, що його практичне, моральне й економічне обґрунтування приваблюють багатьох людей, особливо після виснаження їх жорстокою боротьбою, яку породили альтернативні політичні системи. Ця доктрина не «застаріла», як казав Владімір Путін, а досі необхідна в нашому нинішньому розмаїтому й взаємопов'язаному світі. Саме тому треба заново сформулювати обґрунтування ліберальної політики, але також і визначити причини, з яких багато сучасних людей вважають її неповноцінною.

Після 2016 року з'явилося особливо багато книжок, статей і маніфестів, які аналізували вади лібералізму й пропонували поради про те, як йому адаптуватися до нинішніх обставин⁴. Велику частину свого життя я досліджую та викладаю принципи суспільно-державної політики, а ще пишу про неї, і в мене

є нескінченна кількість ідей про специфічні ініціативи, до яких можна було б вдатися, щоб покращити життя наших сучасних ліберальних демократій. Однак замість пропонувати список нагальних питань, ця книжка вужче зосереджуватиметься на ключових принципах, які лежать в основі ліберального режиму, щоб виявити деякі з вад і з огляду на це запропонувати способи їм зарадити. Хай би якими були вади лібералізму, я хочу показати, що він все одно кращий за неліберальні альтернативи. Залишу іншим можливість робити конкретніші політичні висновки із загальних принципів.

Хочу подякувати своєму британському видавцеві Ендрю Франкліну з Profile Books за те, що спонукав мене написати цю книжку. Ендрю видав усі мої попередні дев'ять праць, протягом кількох десятиліть був неймовірним редактором і завжди мене рішуче підтримував. Також хочу подякувати своєму американському видавцеві Еріку Хінскі з Farrar, Straus and Giroux за неоціненні поради і щодо змісту, і щодо стилю. Мої літературні агентки Естер Ньюберг, Кароліна Саттон і Софі Бейкер здійснили, як завжди, чудову роботу, представивши цю книжку широкій аудиторії. Восени 2020 року я працював із Джеффом Гедміном та іншими колегами, щоб започаткувати новий онлайн-журнал American Purpose, для якого написав головну статтю — саме вона лягла в основу цієї праці⁵. Метою статті було визначити цілі American Purpose, які, сподіваюся, сприятимуть політичній та ідеологічній боротьбі, до якої ми зараз долучені. За коментарі до тієї статті хочу подякувати своїм колегам і працівникам журналу, а також Семюелу Мойну, Шаді Хаміду, Іанові Бассіну, Джитові Гіру, Дхруву Джайшанкару, Шиксі Далмії, Ааронові Сібаріуму, Джозефу Капіцці та Річардові Томпсону Форду. Хочу подякувати низці людей за поради й коментарі: Тарі Ізабеллі Бертон, Герхардові Касперу, Шиксі Далмії, Маркові Кордоверу, Девіду Епштейну, Ларрі Даймонду, Матильді Фастінг, Девіду Фукуямі, Біллові Галстону, Джеффові Гедміну, Ерікові Дженсену, Яші Маунку, Маркові Платтнеру й Абе Шульскі. Нарешті, хочу подякувати Беніві Цюрхеру за роботу наукового асистента.

1   **ЩО ТАКЕ КЛАСИЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ?**

Існує кілька загальних характеристик, які визначають лібералізм і відрізняють його від інших доктрин і політичних систем. За словами Джона Грея,

спільним для всіх варіантів ліберальної традиції є визначена, виразно модерна за характером концепція людини й суспільства... Вона *індивідуалістська* в тому сенсі, що стверджує моральну зверхність окремої особи над вимогами будь-якого соціального колективу; *егалітарна*, оскільки надає всім людям однаковий моральний статус і заперечує правочинність юридичного чи політичного порядку відмінностей у моральній цінності людей; *універсалістська*, бо стверджує моральну єдність роду людського і надає другорядне значення історичним спільнотам та культурним формам; і *меліористська*, бо утверджує можливість виправити й покращити всі соціальні інститути та політичні структури. Саме ця концепція людини й суспільства надає лібералізму певної ідентичності, яка виходить за межі його величезного внутрішнього різноманіття та складності⁶.

Ліберальні суспільства наділяють індивідів правами, найфундаментальнішим з яких є право на автономність, себто можливість вибору у висловлюваннях, союзах, переконаннях і, зрештою, політичному житті. У царину автономності входить право володіти власністю і здійснювати економічні операції. Із часом автономність також охоплюватиме право долучатися до політичної влади через право голосу.

Безумовно, перші ліберали мали обмежене розуміння того, кого вважати людиною, наділеною правами. У США й інших «ліберальних» режимах це коло початково обмежувалося білими чоловіками, які володіли власністю, і лише пізніше поширилося на інші соціальні групи. Однак ці обмеження прав суперечили твердженням про рівність людей у доктринальних текстах теоретиків лібералізму, як-от Томаса Гоббса і Джона Лока, а також в основоположних документах, таких як Декларація про незалежність США і Декларація прав людини й громадянина часів Французької революції. Суперечності між теорією та практикою, а також масова мобілізація вилучених груп сприяли еволюції ліберальних режимів у бік ширшого й інклюзивнішого визнання рівності людей. Так лібералізм різко відрізнявся від основаних на націоналізмі чи релігії доктрин, які явно обмежували права певних рас, етнічних груп, статей, конфесій, каст або статусних груп.

Ліберальні суспільства закріпили права у формальних законах і, як наслідок, стали надзвичайно процедурними. Закон — це просто система чітких правил, що визначають, як треба долати конфлікти й ухвалювати колективні рішення. Він втілений у низці правових інститутів, які функціонують напівавтономно від решти політичної системи, щоб політики не могли зловживати ними заради короткострокової користі. Із часом ці правила в найрозвинутіших ліберальних суспільствах ставали дедалі складнішими.

Часто лібералізм ототожнюють з терміном «демократія», хоча, строго кажучи, лібералізм і демократія ґрунтуються на різних принципах та інститутах. Під демократією мають на увазі народовладдя, інституціоналізоване сьогодні в періодичних вільних і справедливих багатопартійних виборах за загально-го голосування дорослого населення. Лібералізм у тому розумінні, у якому я його згадую, пов'язаний з верховенством права, системою формальних правил, які обмежують повноваження виконавчої влади, навіть якщо вона демократично легітимована завдяки виборам. Тож правильно казати «ліберальна демократія», коли говоримо про той режим, який з кінця Другої

світової війни домінує в Північній Америці, Європі, частині Східної та Південної Азії й інших куточках світу. На другу половину ХХ століття США, Німеччина, Франція, Японія та Індія встановили ліберальні демократії, хоча деякі з них, як-от США та Індія, останні кілька років дали задній хід.

Останніми роками саме лібералізм, а не демократія, зазнає найсильніших атак. Сьогодні мало хто сперечатиметься з тим, що уряди мають відображати інтереси «народу», і навіть неприховано авторитарні режими, як-от китайський і північнокорейський, заявляють, що діють від його імені. Владімір Путін досі вважає своїм обов'язком регулярно проводити «вибори» і, здається, переймається народною підтримкою, як і багато інших де-факто авторитарних лідерів у всьому світі. З іншого боку, Путін сказав, що лібералізм — це «застаріла доктрина»⁷, і вперто намагався змусити критиків замовкнути, ув'язнював, убивав або залякував опонентів, ліквідував будь-який незалежний громадянський простір. Китайський лідер Сі Цзіньпін розкрикував ідею про те, що мають бути хоч якісь обмеження влади Комуністичної партії, і посилив її хватку в усіх галузях життя китайського суспільства. Угорський лідер Віктор Орбан чітко сказав, що прагне створити «неліберальну демократію» в центрі Європейського Союзу⁸.

Коли ліберальна демократія регресує, саме ліберальні інститути виконують роль канарок у вугільних шахтах широкого наступу авторитаризму. Ці інститути захищають демократичний процес, обмежуючи виконавчу владу, а щойно вони руйнуються, під удар потрапляє сама демократія. Відтак можна маніпулювати виборами за допомогою фальсифікацій, виборчого цензу або брехливих звинувачень у шахраюванні. Вороги демократії гарантують, що залишаться при владі, незалежно від волі народу. Серед багатьох нападів Дональда Трампа на американські інститути найсерйознішим було небажання визнати свою поразку на президентських виборах 2020 року й мирно передати владу наступникові.

З нормативної позиції я бачу, що і лібералізм, і демократія морально виправдані й необхідні з огляду на практичну

політику. Вони становлять два з трьох стовпів належного урядування, й обоє важливі для стримування третього — сучасної держави, про що я докладно написав у серії праць «Політичний порядок»⁹. Однак нинішня криза ліберальної демократії обертається передусім не навколо демократії в строгому розумінні, а навколо ліберальних інститутів. Тому саме лібералізм значно більшою мірою, ніж демократія, пов'язаний з економічним розвитком і процвітанням сучасного світу. Як ми побачимо в розділах 2 і 3, економічний розвиток у відриві від міркувань рівності й справедливості може стати вельми проблематичним, але розвиток цей лишається необхідною передумовою для більшості інших благ, яких прагнуть суспільства.

Упродовж століть висунуто три основні обґрунтування ліберальних суспільств. Перше є прагматичним: лібералізм — це спосіб регулювання насильства і надання можливості різноманітному за складом населенню мирно співіснувати. Друге моральне: лібералізм захищає людську гідність, зокрема автономність людини — здатність кожної особи робити вибір. Останнє обґрунтування економічне: захищаючи право власності й свободу ділової діяльності, лібералізм сприяє економічному зростанню та всім тим благам, які від нього походять.

Лібералізм тісно пов'язаний з певними формами пізнання, зокрема з науковим методом, який вважають найкращим способом зрозуміти зовнішній світ і керувати ним. Припускають, що люди — найкращі судді в питанні власних інтересів і можуть сприймати й перевіряти емпіричну інформацію про зовнішній світ, виносячи такі судження. Хоча судження неминуче різнитимуться, існує ліберальне переконання, що на вільному ринку ідей хороші ідеї врешті-решт витісняють погані завдяки міркуванням і доказам.

Прагматичний аргумент на користь лібералізму треба розуміти в історичному контексті, у якому вперше з'явилися ліберальні ідеї. Ця доктрина виникла в середині XVII століття, ближче до завершення релігійних війн у Європі — 150-річного періоду майже безперервного насильства, який спровокувала Реформація. За підрахунками, майже третина населення

Центральної Європи загинула протягом Тридцятилітньої війни — якщо не внаслідок прямого насильства, то від голоду та хвороб через воєнні дії. За релігійними війнами стояли економічні й соціальні чинники, як-от жадоба монархів, які прагнули заволодіти церковним майном. Але джерелом жорстокості цих конфліктів був той факт, що ворожі сторони представляли різні християнські секти, які хотіли нав'язати населенню своє особливе тлумачення релігійної догми. Мартін Лютер протистояв імператорові Карлу V; Католицька ліга боролася з гугенотами у Франції; Генріх VIII прагнув відділити Англійську церкву від Риму; а ще були конфлікти всередині протестантського і католицького таборів — між англійцями «високої» та «низької» церков*, цвингліанцями та лютеранами й багатьма іншими. Це був період, коли єретиків регулярно спалювали на вогнищі або притягали й четвертували за віру в речі на кшталт «переосутнення»**, — ідеться про такий рівень жорстокості, що його важко зрозуміти як вияв виключно економічних мотивів.

Лібералізм поривався стримати політичні амбіції не як засіб пошуку хорошого життя, як його визначала релігія, а радше як спосіб забезпечити саме життя, себто мир і безпеку. Томас Гоббс, який писав у розпал громадянської війни в Англії, був монархістом, але сильну державу вважав передусім гарантом того, що людство не повернеться до війни «всіх проти всіх». Страх перед насильницькою смертю є, за його словами, найпотужнішою пристрастю, яку люди повсюдно поділяють так, як не поділяють релігійних вірувань. Тому найпершим зобов'язанням держави є, на думку Гоббса, захист права на життя.

* «Висока» і «низька» церкви — напрями в Англійській церкві; перший підкреслює її зв'язок з древньою Церквою і прагне зберегти дореформаційну літургію, тоді як другий, навпаки, строго дотримується протестантських поглядів на церкву. — *Прим. наук. ред.*

** Переосутнення (перетворення, переісточення, преосуществління, трансубстанціяція) — богословський термін на позначення віри в те, що слова Ісуса Христа «це мое тіло... це кров моя...» (Мт. 26:26, 28) потрібно розуміти буквально і хліб та вино під час Євхаристії змінюють свою сутність, стаючи справжніми тілом та кров'ю Ісуса Христа. — *Прим. наук. ред.*